

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

HƏYAT VƏ ÖLÜM KONSEPTLƏRİNİN LİŇQVOKULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Ramilə Bəbir qızı Alışova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin
Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Təhirov

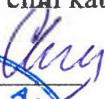
filologiya elmləri doktoru, dosent
Günəl Məhəmməd qızı Bayramova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Cavanşir Xankiş oğlu Muradov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya
şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor

Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmlər doktoru, dosent

Gülsüm İsrəfil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Antroposentrik mahiyyətli koqnitiv dilçilikdə dil unikal təcrid olunmuş obyekt kimi deyil, insan şüurunda baş verən bütün mental proseslərə nüfuz etmək vasitəsi kimi öyrənilir. İki qarşılıqlı sosial fenomen kimi şərh edilən dil və mədəniyyət əlaqələrini tədqiqat obyektini seçən müasir linqvokulturologiya leksik vahidlərdəki mədəni biliklərin verballaşma mexanizmlərinə, mədəni biliklərin eksplikasiyasına xüsusi diqqət yetirir. Qeyd edilən məsələlərin konkret tədqiqat işində bir bütöv halında, əlaqəli və sistemli şəkildə öyrənilməsi elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir ki, bu da tədqiqat işində öz əksini tapır.

Son dövrlərə qədər linqvistik araşdırmalarda insan amili diqqət mərkəzindən kənarda qalır və dil nəzəriyyəsi sırf formal - təsviri xarakter daşıyırdı. Bu gün linqvistik mənbələrdə dilə xüsusi mədəniyyət kodu kimi yanaşma daha mühüm yer tutur. Buna görə də linqvokoqnitiv mahiyyətli yanaşmada dilin öyrənilməsində dil daşıyıcısının kimliyi ön plana çıxır. İnsan sadəcə dünyanı dərk etmir, həm də onda yaşayır ki, bunun nəticəsi kimi onun dilində təkcə obyektiv gerçəklik əks olunmur, həm də dünyanı dərk edən subyekt öz ifadəsini tapır.

Məlumdur ki, insanların obyektiv gerçəklik haqqında bilikləri konseptlər şəklində, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edən abstrakt mental strukturlarda təkmilləşmişdir. Dildə, danışiq etiketlərində, sabit ünsiyyət formullarında zəngin xalq irsi, təkrarsız adət və ənənələr, həyat tərzı və s. toplanmışdır. V.fon Humboldtun dəqiq ifadəsinə görə, *“hər bir dildə xalqın öz dünyagörüşünün özülü qoyulmuşdur”* və *“hər bir dil mənsub olduğu xalqı öz ağuşuna alır, onun sərhədlərindən kənara yalnız başqa bir dairəyə qədəm basdıqda çıxmaq mümkündür”*¹.

Son zamanlar müasir dilçilikdə dilə antroposentrik və kulturoloji istiqamətdən yanaşma xüsusi əhəmiyyət qazanmışdır.

¹ Гумбольдт, В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию, – Москва: Прогресс, – 1984. – с.324.

Bunun əsas səbəbi dillə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqə və təsirini aşkara çıxarmaq, dilin tarixi inkişaf prosesində xidmət etdiyi etnosun dünyagörüşü, davranışı, yaşayış tərz, adət-ənənəsindən bəhrələnərək formalaşdırdığı ifadə vasitələrinin həmin dilin daşıyıcılarının kommunikativ niyyəti, məqsədi ilə bağlılığını açmaq, bu vasitələrin semantik nüvəsində dil və mədəniyyətin durduğunu öyrənməkdir. Dil mədəniyyətin ifadə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də mədəniyyətə təsir göstərən vasitədir. Ona görə də linqvokulturoloji əlaqələr öz mürəkkəbliyi ilə seçilir. Bütün bunlar dil və mədəniyyət probleminin tədqiqinin dil-etnos-mədəniyyət triadasına əsaslanan yeni istiqamətlərini yaradır.

Linqvokulturoloji tədqiqatlar xalqın həyat tərzini və ənənələrini nəzərə almağı da ehtiva edir. Hər hansı bir xalqın dili onun ruhunu, mədəniyyətini, tarixini, inkişafını, məişətini, sosial münasibətlərini, əxlaqını, davranışını, dünyagörüşünü və s. özündə əks etdirir, onların təşəkkül tapmasında həlledici rol oynayır. Dilin insan həyatında əvəzsiz rolunu qeyd edən Vilhelm fon Humboldt bunu yığcam şəkildə belə ifadə edir: *“Dil xalqın ruhunun sanki xarici təzahürüdür, xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir - daha çox eynilik təşkil edən bir şey təsəvvür etmək çətinidir”*². Humboldtun fikrincə, *“dil xalqın xarakterini ifadə edən hadisələrdən biridir, digər tərəfdən, xalqın və dillərin mədəni xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir”*³.

Məlumdur ki, ekstralingvistik sahəyə aid olan, həmçinin dil faktlarının koqnitiv, mədəni və sosial izahlarının axtarılmasını əhatə edən tədqiqatlar da linqvokulturologiyaya məxsusdur. Dildənkənar reallıqlara istinad etmək dil strukturunun bitkin təsvirini, tam və hərtərəfli dil obrazını yaratmaq üçün vacibdir. Kulturoloji informasiyanı daşıyan ünsür, element və vahidlər, həmçinin onların əlaqələnmə xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması müxtəlif aspektli tədqiqatlar tələb edir. Ona görə də linqvokulturoloji tədqiqatların yönümlüliyü də rəngarəngdir. Linqvokulturoloji tədqiqatlarda

² Гумбольдт, В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию, – Москва: Прогресс, – 1984. – с.325

³ Yəni də orda: s.325.

qoyulan məsələyə yanaşma üsullarının müəyyənləşdirilməsi də müasir dilçilikdə aktuallığı ilə seçilir. Tədqiqatlarda pragmatik, koqnitiv, semantik aspektlərin, eləcə də dildə subyektiv amilin rolunun qabardılması diqqət mərkəzinə çəkilir. Linqvistik tədqiqatlardakı belə geniş yönümlük linqvokulturoloji xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması imkanlarını artırır.

Həyat və ölüm bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin əbədi mövzularıdır. Peyğəmbərlər, filosoflar, dilçilər, incəsənət və ədəbiyyat xadimləri bunlar ətrafında düşüncə fikir irəli sürmüşlər. Bu konseptlər insan fəaliyyətinin praktik olaraq bütün sahələrində və əlbəttə, dildə də öz əksini tapmışdır.

Özünün yer üzündə mövcudluğunun sonunu dərk edərək və özünə həyatın mənası barədə suallar verərək insan həyat və ölümün qırılmaz bağlılığını təsdiqləyərək həyat və ölümə dair öz konsepsiyasını yaratmağa başlayır: ölümsüz həyat ola bilməz (heç kəs ondan yan keçməyəcək), lakin daim ölümdən sonra yeni həyat başlayır, ona görə də bu mövzu nəinki dilçilik aləmində, eyni zamanda, dünya ədəbiyyatında əsas yer tutaraq hər bir insan üçün ayrı-ayrılıqda və ümumilikdə bütün bəşəriyyət üçün ən mühüm problemlərdən sayılır. Dünya mədəniyyətinin tarixi insan həyatının mənasının axtarışları və mövcud olmama sirrinin tapılması, insanın əbədi yaşamaq cəhdi (maddi şəkildə olmasa da, heç olmasa, mənəvi şəkildə), ölümə mənəvi cəhətdən qalib gəlməyə əbədi cəhddir.

Əvvəllər də deyildiyi kimi, özünün dildə təmsil olunması nöqtəyi-nəzərindən “həyat” və “ölüm” mədəniyyət konseptləri daha çox leksemlər və frazeoloji vahidlərlə təqdim olunur. Ona görə də “leksemlər”, “frazeoloji vahid” terminləri adı altında nəyi müəyyən etmək bu tədqiqat işi üçün vacib məsələlərdən biridir. Dissertasiya işinin mövzusu və problemlərinin aktuallığı dil vahidlərinin maksimum tam arealı və semantikasının öyrənilməsinin vacibliyi ilə şərtlənir. “Həyat” və “ölüm” konseptlərinin seçilməsi nəinki müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub insanlar üçün universallığı və əhəmiyyətliyi ilə, həmçinin ümumilikdə dünya birliyi üçün müəyyən edilmişdir. Bu konseptlərin aktuallığı o faktı da təsdiq edir ki, ingilis və Azərbaycan dil mənzərəsi üçün əhəmiyyətli olan “həyat” və “ölüm” konseptləri Azərbaycan dilçiliyində yeni bir aspektdən,

lingvokulturoloji aspektdən tədqiqata cəlb edilir, həm də burada fərdi - müəllif baxışlarının xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Yəni mövzunun aktuallığı ayrı-ayrı şairlərin, yazıçıların fərdi üslub xüsusiyyətlərinə müasir dilçiliyin diqqətinin artırılması ilə şərtlənir. Son zamanlar dilçilik tədqiqatlarında söz ustalarının fərdi üslubu dil və təfəkkürün münasibətini, dilxarici gerçəkliyin dildə ifadə üsullarını, dünya haqqında biliklərin, “dünyanın dil mənzərəsi”nin təşkili qanunlarını nəzərə almaqla tədqiq edilir. “Həyat” və “ölüm” konseptləri bir çox xalqların dünyaya baxışlarında ən zəruri elementlərdən sayılsa da, dilçilik baxımından bu məsələ hələ də tam və sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

Koqnitiv dilçilik sahəsində aparıcı mövqeyə malik dilçilərdən, C.Lakoffun, E.Sepirin, F.Şarifanın, C.B.Palmerin, B.L.Uorfun, V.İ.Karasikin, Y.S. Kubryakovanın, Z.D.Popovun, İ.A. Sterninin, L.B.Babinanın, L.İ.Borisovanın, V.N.Teliyanın, Y.D.Solodubanın, lingvokulturologiya sahəsində A.Vejbitskayanın, R.M.Kisingin, R.Lanqakerin, V.Maslovanın, S.Vorkaçevin, V.Şaklinin, F.Vorobyovun, J.Stepanovun, E.Levçenkonun, V.Kononenkonun, K.Abdullanın, F.Veysəllinin, Ə.Abdullayevin, A.Məmmədovun, F.Cahangirovun və b. işləri vardır.

Tədqiqatın obyekti. Həm Azərbaycan, həm də ingilis yazıçı və şairlərinin əsərlərində hər iki dilin leksemləri və frazeoloji vahidləri ilə ifadə edilmiş “həyat” və “ölüm” konseptləri tədqiqat işinin obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti isə “həyat və ölüm” konseptlərinin hər iki dilin materialları əsasında lingvokulturoloji aspektdən tədqiqidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində “həyat və ölüm” konseptlərini müxtəlif frazeoloji birləşmələr tərkibində lingvokulturoloji aspektdən təhlil etmək, leksik-semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və sözyaratma imkanlarını üzə çıxarmaqdır.

Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

– müasir dilçilikdə “dünyanın dil və konseptual mənzərəsi” anlayışının şərhinə aid olan bir sıra məsələləri nəzərdən keçirmək;

– dilçilikdə linqvomədəni konsept anlayışına münasibət bildirmək;

– “həyat” və “ölüm” konseptlərinin məzmununu təcəssüm etdirən dil vasitələrini aşkar etmək;

– “həyat” və “ölüm” konseptlərinin məzmun və struktur əlamətlərinin tərkibində ingilis və Azərbaycan dilləri üçün tipik olan milli-mədəni komponentləri səciyyələndirmək;

– Azərbaycan və ingilis mentallığı nöqtəyi-nəzərindən leksemlər və frazeoloji vahidlərlə ifadə olunmuş “həyat” və “ölüm” konseptlərinin mədəni mahiyyətlərini təhlil etmək;

– nəzərdən keçirilən konseptlərin sözdüzəltmə imkanlarını müəyyən etmək;

– “həyat” və “ölüm” konseptlərinin formalaşmasının universal cəhətlərini səciyyələndirmək;

– ingilis və Azərbaycan yazıçı və şairlərinin fərdi-müəllif mənzərəsində onların xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində konseptual təhlil metodundan (bu metodun tətbiqi zamanı strukturu modeləşdirməklə konseptin dil vasitələri ilə reallaşması üsulları nəzərdən keçirilir), təsviri metoddan, komponent təhlili metodundan (“həyat” və “ölüm” konseptlərinin məzmununun aşkar edilməsi), semantik eyniləşdirmə üsulu (ingilis və Azərbaycan dillərinin leksemləri və frazeoloji vahidləri ilə ifadə edilmiş “həyat – ölüm” anlayışlarının məzmun semantikasının aşkar edilməsi), leksikoqrafik metoddan və təhlil olunan materiala uyğun olaraq, yeri gəldikcə, müqayisəli-tutuşdurma metodundan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

– istənilən konseptin öyrənilməsi və dildə təqdim edilməsi, həmçinin dil daşıyıcılarının düşüncəsində onların aktualaşdırılması dərəcəsini nəzərə almaq lazımdır, bu da öz növbəsində, linqvistik metodlarla yanaşı, linqvokulturoloji məlumatlardan istifadəni nəzərdə tutur;

– “həyat” və “ölüm” konseptləri ingilis və Azərbaycan konseptosferinin tərkibinə daxil olan mürəkkəb mücərrəd anlayışdır. O, söz formasında nüvə, nüvəətrafı və geniş nüvəyə yaxın zonalara malik çoxcəhətli və çoxsəviyyəli sahə strukturudur. Konseptin

makrosahəsi əsas sözlərdən yaranmış mikrosahələrin məcmusundan ibarətdir;

– “həyat” və “ölüm” konseptlərinin idraki, obrazlı və dəyərli komponentləri vardır. İdraki komponentin nüvəsini leksemlər təşkil edir. Azərbaycan dilində həyat, ölüm, ingilis dilində life, death obrazlı komponentlər müxtəlif dil səviyyələrində (leksik, morfoloji, frazeoloji, sintaktik) özünü göstərir. Dəyər komponenti konseptin əhəmiyyətini, aktuallığını, mədəniyyət mexanizmini, dünyanın etnik mənzərəsindəki hadisələrin qiymətini təşkil edən elementlərdən ibarətdir;

– “həyat” və “ölüm” konseptlərinin dil vasitəsilə ifadəsinin təhlili ingilis və Azərbaycan dillərinin konsept sahələrində onların məzmun və struktur cəhətdən oxşar və fərqli parametrlərini aşkara çıxarmağa imkan yaradır;

– linqvokulturoloji və leksikoqrafik mənbələrin birgə təhlili “həyat” və “ölüm” konseptlərinin dildaxili və dilxarici əlamətlərinin olduğunu aşkar edir. Azərbaycan dilində “həyat” konsepti üçün dildaxili əlamətlər “qayğısız, mənasız həyatdır”sa, ingilis dilində bu konseptin əsas əlamətlərinə “uğur və zənginlik”, “öz əqidəsinə uyğun, sərbəst yaşamaq” aiddir. “Ölüm” konseptinin dildaxili əlaməti Azərbaycan dilində “ölüm qorxusu” hesab olunursa, ingilis dilində “ölüm mərasimləri”dir;

– “həyat” və “ölüm” konseptlərinin hər iki dilin materialları əsasında qarşılıqlı müqayisəsi göstərilən konseptlərin universallığı ilə izah edilir;

– sözügedən konseptlərin frazeoloji vahidlərdə konseptual təhlili dünyanın milli mənzərəsini dil vahidlərində tamamlayır;

Azərbaycan və ingilis yazıçı və şairlərinin əsərlərində “həyat” və “ölüm” konseptlərinin söz vasitəsilə ifadəsi söz ustalarının bədii təfəkkürünün və dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini əks etdirir, dünyanın mənzərəsinə aid dəyər sistemi haqqında təsəvvür yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Birincisi, qeyd olunan konseptlər dilçiliyimizdə, xüsusilə də koqnitiv dilçiliyin tədqiqi sahəsində yenidir. Dil vahidləri “həyat” və “ölüm” konseptləri ilə birləşmiş və linqvokulturoloji aspektdə hər iki dilin leksemləri və frazeoloji

vahidləri əsasında təhlilə cəlb olunmuşdur. Burada konseptləri makrosahə və ona daxil olan bir neçə mikrosahələrdən (nüvə də nüvəətrafı əlamətlərə malik) ibarət “həyat” və “ölüm” konseptləri, sahə strukturu kimi nəzərdən keçirilir. İkincisi, sözügedən konseptlərin həm sözdüzəltmə və formadüzəltmə xüsusiyyətləri linqvokulturoloji aspektdə təhlil edilir, həm də tədqiq edilən konseptlərin ingilis və Azərbaycan mentallığı çərçivəsində aksioloji tərkib hissəsi nəzərdən keçirilir. Tədqiqat işində təkcə flektivliyə və aqlutinativliyə aid olan iki müxtəlif dil sistemi qarşılaşdırılmır, iki mədəniyyət, iki tarix qarşı-qarşıya qoyulmur, eyni zamanda, müqayisə edilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, hər iki dilin leksemləri və frazeoloji vahidləri ilə ifadə edilmiş “həyat və ölüm” konseptləri onlarda Azərbaycan və ingilis xalqlarının mədəniyyətinin təqdim olunması və əks olunması nöqteyi-nəzərindən müxtəlif xüsusiyyətə malikdir. Dissertasiya işi mədəniyyət anlayışlarının öyrənilməsi məsələsinin həllinə, xüsusilə onların müəyyən mental birliyin dilində həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Aparılan tədqiqat nəticəsində hər iki dildə “həyat” və “ölüm” konseptual sahəsinin strukturuna dair biliklər linqvokulturoloji biliyin bir hissəsi kimi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş elmi nəticələrdən və materiallardan tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasında, mədəniyyətlərarası kommunikasiyaya aid tədqiqatlarda, mətnin şərhı, müqayisəli və koqnitiv dilçilikdə, linqvokulturologiya, frazeologiya üzrə gələcək tədqiqatlarda, təhsil müəssisələrində tədris təcrübəsində (xüsusi kurslar çərçivəsində) istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasıyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas nəticələri müəllifin Respublika və Beynəlxalq konfranslarda təqdim etdiyi məruzələrində, həmçinin ölkəmizdə və xaricdə elmi jurnallarda çap olunmuş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və

işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 7 səhifə, 12984 işarə, I fəsil 57 səhifə, 106413 işarə, II fəsil 39 səhifə, 70450 işarə, III fəsil 32 səhifə, 58421 işarə, Nəticə 3 səhifə, 4652 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 13 səhifə. Ümumi həcmi 158 səhifə 252920 işarə

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyekti və predmeti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqat işinin aprobeasiyası və quruluşu haqqında elmi məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın **“Konseptlərin linqvokulturoloji aspektdə tədqiqinin nəzəri əsasları”** adlı I fəslində konseptlər linqvokulturoloji aspektdə öyrənilir.

Koqnitivistikada əsas diqqət insan koqnisiyasına yönəldilir, təkcə müşahidə edilən hərəkətlər deyil, həm də onların mental (əqli) təqdimatı (daxili təzahürü modeli), simvolu (rəmzi), insanın strategiyası da tədqiq edilir ki, bütün bunlar biliklər əsasında hərəkət doğurur; yəni insanın koqnitiv aləmi onun davranışı və fəaliyyəti üzrə öyrənilir.

Fəslin 1-ci yarım fəslə **“Konsept anlayışı koqnitiv dilçiliyin əsas mövzusu kimi”** adlanır. Bu yarım fəsilə konsept anlayışı barədə məlumat verilir.

Müasir dövrdə əvvəllər dilçilikdə hakim olan sistem – struktur və statistik paradiqma öz yerini antroposentrik və koqnitiv paradiqmaya verdi. Antroposentrik paradiqma dil – insan münasibətlərinin təhlilinə xüsusi əhəmiyyət verir. Ötən əsrin sonlarından etibarən isə dilin insanın idrak prosesindəki fəaliyyəti diqqət mərkəzinə düşür və antroposentrik paradiqmanın istiqaməti dəyişir. Bu cür tədqiqatlarda diqqət idrakın obyektindən onun subyektinin üzərinə köçürülür. Məlumdur ki, insanın dünya haqqında bilikləri, düşüncə tərzı və fikirlərinə aid mənalər sistemi koqnitiv fəaliyyət nəticəsində reallaşır. İnsanın dünyanı, eyni zamanda özünüdərkı zamanı simvollarıdan istifadəsi insan və cəmiyyəti öyrənən digər elmlərlə birləşdirib koqnitiv dilçiliyi yaratdı.

Koqnitiv dilçilik koqnitivizm əsasında yaranır. *“Koqnitivizm - elmdə tədqiqat obyektini insanın şüuru, təfəkkürü və onlarla bağlı olan əqli proses və vəziyyətləri öyrənmək üçün olan cərəyandır. O, bilik və dərk etmə, insanların fəaliyyəti prosesində dünyanı qavrama haqqında elmdir”*.⁴

Hazırda “koqnitivizm” termini ilə aşağıdakılar adlandırılır:

- İnsanın “idrak mexanizminin” tədqiqi proqramı;
- müxtəlif kanallarla insana gələn məlumatların işlənmə prosesinin öyrənilməsi;
- dünyanın mental (əqli) modelinin quruluşu;
- müxtəlif növ koqnitiv aktları təmin edən sistemlərin quruluşu;
- insan və kompüter tərəfindən təbii dildə idarə olunmuş fikirlərin başa düşülməsi və düzəldilməsi; mətni dərk və şərh etməyə qadir olan kompüter proqramı modelini hazırlama;
- təfəkkür aktlarına xidmət göstərən geniş spektrli psixi proseslər.⁵

N.Xomski koqnitivizmin dilçiliyə gətirdiyi yenilik haqqında yazır: *“Koqnitivizm insan təfəkkürü haqqında məsələlərin həllinə dair ardıcıl, lazım gələrsə, sənaye metodu tələbini irəli sürür”*.⁶ Koqnitivistlərə qədər alimlər elmi təcrübənin bütün sahələrində “işləyə bilən” ümumi məntiqi qanunlar kəşf etməyə səy göstərirdilər.

Koqnitivistikada indiyə qədər öyrənilən məsələlər yeni müstəvidə öyrənilir. Məsələn, belə məlum olub ki, reallığın (əşyaların, hadisələrin) müxtəlif təbiəti onların şüurdakı müxtəlif əkslərini (təsvirlərini) şərtləndirir. Bəziləri əyani obrazlar (surətlər) şəklində, digərləri sadə anlayışlar şəklində, üçüncülər isə simvollar (rəmzlər) şəklində verilir.

Koqnitivistikada əsas diqqət insan koqnisiyasına yönəldilir, təkcə müşahidə edilən hərəkətlər deyil, həm də onların mental (əqli)

⁴ Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Zərdabi-LTD, MMC, – 2011, s.191.

⁵ Yenə də orada: s.38.

⁶ Chomsky, N. Form and the Meaning in natural language / N.Chomsky. – New York: – 1969, p.19.

təqdimatı (daxili təzahürü modeli), simvolu (rəmzi), insanın strategiyası da tədqiq edilir ki, bütün bunlar biliklər əsasında hərəkət doğurur; yəni insanın koqnitiv aləmi onun davranışı və fəaliyyəti üzrə öyrənilir.

Verilmiş bu izahatlar, mülahizələr bir daha təsdiq edir ki, insan, onun mental prosesləri müasir dilçiliyin (koqnitiv) tədqiqat obyektı kimi götürülür. İstənilən dil vahidinin statusunun müəyyənəlməsi insanın mental fəaliyyətini nəzərə almadan mümkün deyil. Yəni verilmiş hər hansı söz və söz cütlüklərinin iki müxtəlif forma olmasını yalnız dil daşıyıcıları və ya bu dili bilənlər müəyyən edə bilərlər. Məsələn, *life - lives; death - dead; ana - analar*. Bu o deməkdir ki, dil işarəsini insan işlədir və insan da onu başa düşür. Ümumiləşdirilmiş fikrə əsasən demək olar ki, millətin konseptosferi, bir tərəfdən, semantika ilə, digər tərəfdən isə koqnitiv proseslə üzvi surətdə bağlıdır.

Koqnitiv dilçilik antropoloji dilçiliyin mərkəzi olan üç ənənəvi yanaşma ilə əlaqələndə bilər: Boazian linqvistikası, etnosemantika (etno elm) və nitq etnoqrafiyası⁷.

Daha geniş rəkusdan yanaşsaq, görərik ki, antropoloji dilçilik çərçivəsində Palmer üç ənənənin dilin öz sosio-mədəni məzmunu çərçivəsində tədris edilməli olduğu barədə fikrə istinad edir. F.Şarifan isə dil və mədəniyyət arasındakı əlaqənin dəqiq xarakterini, geniş yayılmış bir sıra elmi fikirləri, yəni insanın düşüncələrinin formalaşmasında dil və mədəniyyətin rolunu iddia edənləri və dili sadəcə mədəni fəaliyyət kimi qəbul edənləri, geniş bir sahəni əhatə etdiklərini vurğulayır⁸.

Koqnitiv dilçiliyin mənbəyi kimi koqnitiv psixologiyayı da göstərmək olar ki, o öz məqsədinə və başqa elmlərlə integrasiyasına görə daha geniş olsa da, psixolinqvistikanın təcrübəsinə arxalanırdı. Koqnitiv dilçilik koqnitiv psixologiyadan konseptual və koqnitiv

⁷ Palmer, F.R. *Semantics* / F.R.Palmer. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1981, p.5.

⁸ Sharifian, F. *Cultural conceptualizations and Language: Theoretical Framework and Applications* / F.Sharifian. – John Benjamins Publishing Company, – 2011. – p.79.

modellər anlayışını iqtibas edir. Məsələ bundadır ki, dilin fəaliyyəti, həqiqətən, psixoloji mexanizmlərə söykənir, çünki dil insanın dünya və ya biliklərlə qarşılıqlı münasibətindəki kateqoriyalanmış təcrübənin toplanması və saxlanması əvəzində vacib bənddir.

Koqnitiv dilçiliyin daha bir mənbəyi lingvistik semantikadır. Bəzi dilçilər koqnitiv dilçiliyi “çox dərin semantika” kimi müəyyənləşdirir və ona semantik ideyaların təbii inkişafı kimi baxırlar. Onlar dil semantikasını arxasında daha ümumi aydın kateqoriyalar görürlər ki, bunları dünyanın insanın idrakı tərəfindən mənimsənilməsinin nəticəsi kimi təsəvvür etmək olar.

Koqnitiv dilçiliyin əmələ gəlməsində aşağıdakılar da böyük əhəmiyyət kəsb edir:

a) dilin sktrukturunda nəyin universal olduğunu daha yaxşı başa düşməyə imkan verən dilçilik tipologiyası haqqında məlumat;

b) insan beyninin mental (əqli) fəaliyyətində dili bütövlükdə idrakın əsası kimi öyrənilən neyrodilçilik;

c) konseptlərin meydana gəlməsində və fəaliyyətində mədəniyyətin rolunu müəyyənləşdirməyə imkan verən kulturologiya.

Məlum olduğu kimi, koqnitiv dilçiliyin əsas terminləri ağıl, biliklər, konseptuallaşma, konseptual sistem, koqnisiya, dünyanın dil mənzərəsi, koqnitiv baza, mental representasiya, model, kateqorizasiya, verbalizasiya, mentallıq, mədəniyyət konstantları, konsept, konseptosfer, milli mədəni məkan və başqalarıdır. Bütün bunlar insanın koqnitiv fəaliyyətini müəyyən edir.

Biz də öz tədqiqat işimizdə bizim üçün vacib əhəmiyyət kəsb edən bir neçə termindən istifadə edəcəyik ki, bunlardan da biri konseptdir.

“Konsept – vəcdə gəlmiş ruhun, əşyalar və nitq arasında əlaqəni təmin edərək universali kimi çıxış edən fikirləri yaradıcı şəkildə yenidən əmələ gətirən, yaxud toplamağa qadir olan ağılın məhsuludur”.⁹

Konsept söylənilmiş nitq olduğuna görə anlayışla eyni deyildir.

⁹ Нерознак, В.П. От концепта к слову: к проблеме филологического концептуализма // Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков, – Омск: Изд-во ОмГПУ, – 1998, - с.43.

Konsept nitq vasitəsilə formalaşır. Nitq ruhi məkanda həyata keçirilir. Konsept isə son dərəcədə subyektivdir. O, düşünən cisim kimi insanın ruhunu dəyişdirərək onu konsepsiya şəklində formalaşdırmaqla digər subyekt kimi təsəvvür edir və bu zaman onun fikirlərindəki sualları aktuallaşdırır ki, bu da disputu yaradır.

İki konsepti birləşdirmək üçün söz sırasında onların bir-biri ilə konseptual münasibətini müəyyənləşdirmək lazımdır. Məsələn, obyekt konsepti əlamət ya vəziyyət, yerləşmə, yaxud da yerdəyişmə kimi ikinci dərəcəli konseptlərlə əlaqəli ola bilər. Aydınır ki, belə konseptlər bir-birini şərtləndirir. Məsələn, obyekt təyinedici, əlamət isə, öz növbəsində, obyektə aid ola bilər.

Konseptlər insanın təfəkkür prosesində istifadə etdiyi ideal, mücərrəd vahidləri ifadə edir. Onlar insanın bütün fəaliyyətinin və onun dünyanı dərk etməsinin nəticələridir. Onlar biliyin “kvantları” olaraq, alınmış biliklərin məzmununu əks etdirir.

Dilçilikdə “konsept” termininin vahid şərhı mövcud deyildir. Konseptə verilən ayrı-ayrı təriflərdə bu və ya digər cəhət qabardılır ki, bu da fərqli mənzərələr yaradır.

Konsept – mədəniyyətə yüklənmiş anlayışdır. O emotivliyə, konnotasiyaya malikdir, təbiətinə görə aksioloji, dildə adı var.¹⁰ Fikrimizcə, konseptə bu cür yanaşma daha doğrudur və son illər artıq dilçilikdə konseptə məhz belə yanaşma üstünlük təşkil edir.

I fəslin *“Dilçilikdə linqvomədəni konsept anlayışı”* adlı 2-ci yarımfəslində linqvomədəni konsept anlayışı haqqında məlumat verilir. Qeyd edilir ki, terminoloji baxımdan konsept ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif mənalarda işlənmişdir. Hələ XIX əsrin 40-cı illərində rus xalq nağılları öyrənilərkən etimoloji konseptlə mədəni hadisənin əlaqəsi müəyyənləşdirilmişdir. Sonradan sovet dilçiliyində XX əsrin 20-30-cu illərində bu məsələ yenidən aktuallaşmış və elmi mühitdə yenidən aktivləşmişdir. M.M.Baxtin ədəbiyyatşünaslığın nəzəri problemlərindən bəhs edərkən özünəməxsus estetik formanı qeyd etməklə, konsept barədəki fikirlərə aydınlıq gətirdi. Onun fikrincə, *“estetik komponent obrazdır, anlayış deyil, söz deyil, gözlə*

¹⁰ Rəcəbli, Ə. Koqnitiv dilçilik / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021,- s.88.

gördüyümüz deyil, ancaq özünəməxsus estetik yaranmışdır. Bu, poeziyada sözlə, incəsənətdə gözlə görünən materialla (heç vaxt başqa materiallarla və onların kombinasiyası ilə üst-üstə düşməyən) həyata keçir"¹¹. M.M.Baxtin bununla da, filologiyaya yeni termin – "konsept" terminini gətirir.

Linqvokulturologiya dilçilik elminə ilk dəfə XX əsrin 70-ci illərində meydana gəlmiş müstəqil bir sahədir. E.Benvenistin şərh etdiyi kimi, linqvokulturologiya - əsasən, bir-biri ilə əlaqəli olan üç əsas komponentə əsaslanır: *dil, mədəniyyət və insan şəxsiyyəti*"¹². Onun məqsədi tədqiqatın filoloji metodlarının köməyi ilə öyrənilən ölkənin dili və mədəniyyəti haqqında olan faktları aktivləşdirməkdən ibarətdir. Eyni zamanda, linqvokulturologiya həm kulturologiya, həm də dilçilik elmləri ilə əlaqədardır. O, millətin milli-mədəni xüsusiyyətlərini və onun dildə əks olunmasına dair biliklər toplusunu təmsil edir.

"Linqvomədəni konsept termini ilk dəfə onu obyektin xüsusiyyətlərinin bütöv məcmusu kimi başa düşən məntiqdə tədqiq edilmişdir, metaməntiqdə məna denotatla, konsept isə - məna və ya siqnikatla eyniləşdirilir""¹³.

Linqvomədəni konsept termininin tərifinə fəlsəfədə və psixologiyada rast gəlmək olar. *"Fəlsəfə konsepti xülasə, "zehni obraz, ümumi fikir" kimi, gələcək hadisənin konturu və ya konfigurasiyası kimi izah edir. Psixologiyada konsept əvəzedici funksiyanı yerinə yetirən fikri törəmə - sözün mənasının dəyişdirilməsi kimi başa düşülür"*"¹⁴.

"Linqvomədəni konsept termini koqnitologiyada da baza hesab olunur və insanın bütün dərk etmə fəaliyyəti, dünyada istiqamət

¹¹ Бактин, М.М. Проблема содержания материала и формы в словесном художественном творчестве / М.М.Бактин. – Москва: – 2004. – с.53.

¹² Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э.Бенвенист. – Москва: Едиториал УРСС, – 2002. – с.138.

¹³ Павлович, Т. Семантика слов с корнем "-жи(в)-" и "мер/мор-" в русском и сербохорватском языках на фоне культурных концептов "жизнь" и "смерть": / автореферат дисс. ... кандидата филологических наук / – Москва, 1996. – с.18.

¹⁴ Розенталь, Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. – Москва: Просвещение, – 1976. –с.274.

tapmaq bacarıqlarının inkişafına yönəlmişdir. Məhz bu cür əməliyyatların təmin olunması üçün konseptlər mövcuddur”¹⁵.

Linqvokulturologiya üçün də linqvomədəni konsept termini, həmçinin baza hesab olunur: *“Konsept – sanki insanın şüurunda mədəniyyət laxtasıdır*”¹⁶ – deyən B.H.Teliya, bir tərəfdən, mədəniyyəti insanın mental dünyasına daxil olan forma, digər tərəfdən is, insanın özünün mədəniyyətə daxil olduğu, bəzi hallarda isə ona təsir edən vasitə adlandırır. Onun fikrincə, *“linqvomədəni konseptlər adı altında mədəni spesifikasiya ilə qeyd edilmiş, bu və ya digər şəkildə müəyyən etnomədəniyyətin daşıyıcılarını səciyyələndirən semantik törəmələr başa düşülür*”¹⁷.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunmuş yanaşmalara, xüsusən də linqvokulturoloji yanaşmaya uyğun olaraq sonda deyə bilərik ki, konsept mədəniyyətin baza vahidi, başqa sözlə, bizim şüurumuzun mental və psixi resurslarının, insanın bilik və təcrübəsini əks etdirən informasiya strukturunun vahididir; insan psixikasında əks olunmuş dünyanın mənzərəsinin, beyinin konseptual sistemi və dilinin, mental leksikonun, yaddaşın operativ, dolğun vahididir. Bütün təhlil edilmiş yanaşmalar müəyyən dəyərə malikdir. Belə ki, onlar dildə konseptlərin maddi ifadə olunma şəklinin izahının müxtəlif vasitələrini göstərir və onların tədqiqat yollarını təqdim edir.

I fəslin *“Həyat” və “ölüm” konseptləri dünyanın dil mənzərəsində*” adlı 3-cü yarımfəslində *həyat* və *ölüm* konseptləri dünyanın dil mənzərəsində geniş şəkildə tədqiq olunur.

Dünya mənzərəsi ideyası XX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Bu termini O. Spenqler “Avropanın süqutu” elmi əsərində işlətmişdir. Dünyagörüşündən fərqli olaraq, “dünya mənzərəsi” – dünya haqqında dünyaya baxış biliklərinin məcmusu, insanın əldə etdiyi əyani təsəvvürlər toplusudur. Dünya mənzərəsi insanın dünya haqqında əyani təsəvvürü ehtiyacından yaranmışdır. Ehtimal edilir

¹⁵ Маслова, В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А.Маслова. – Москва: Изд. центр Академия. – 2001, с.95.

¹⁶ Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н.Телия. – Москва: Школа «Языки русской культуры», – 1996. – с.23-24.

¹⁷ Yenə orada, s.23-24.

ki, dünya mənzərəsi - konkret gerçəklik və hər bir insanın orada konkret yeri haqqında sintetik panoram təsəvvürüdür.¹⁸

V.A.Maslova bu termini belə ifadə edir: *“Dünyanın dil mənzərəsi dedikdə, ictimai şüurda (fərdi və kollektiv şüurda) gerçəklik haqqında biliklərin nizamlı məcmusunun formalaşması nəzərdə tutulur”*.¹⁹

Dünyanın dil mənzərəsi dilçilikdə bizi əhatə edən ətraf aləmin və gerçəkliyin şüurumuzdakı qavrayışı kimi dərk edilir. Bu mənada bu anlayış dünyagörüşü anlayışına yaxın gəlir. Lakin bu anlayışları tam olaraq eyni adlandırmaq da olmaz. Çünki əgər dünyagörüşü dərkətmə metodudursa, dünyanın dil mənzərəsi artıq dərkətmənin nəticəsidir.

Dünyanın dil mənzərəsinin təsviri lingvistik əhəmiyyət daşıyır, çünki bu yolla dildə ifadə vasitələri sisteminin necə olduğunu və necə işləndiyini açıb göstərmək olar. Ancaq bu təsvir koqnitiv strukturları əhatə edirsə, dünyanın dil mənzərəsinin, konseptosferin və konseptlərin təsvirini də əhatə edirsə, deməli, bu cür təsvir lingvokoqnitiv təsvir olur, o, insanın informasiya bazasına daxil olmağa imkan verir. Bu zaman bir dilin digər dillərlə müqayisəsi çox mühümdür. Milli-semantik məkan milli dil mənzərəsindən koqnitiv və milli konseptosferin təsvirini labüd edir. Bunun üçün konseptləri obyektivləşdirən inventarı müəyyənləşdirmək lazımdır ki, bu inventarın məcmusu konseptin ad sahəsini təşkil edir. Ad sahəsi isə nominativ vahidlərin məcmusudur. Bu, ənənəvi dilçiliyin qruplaşdırdığı leksik-semantik, leksik-frazeoloji, sinonim cərgələrdən və assosiativ sahələrdən kompleksi ilə fərqlənməklə onların hamısını əhatə edir. Ümumi şəkildə konseptlər üç yolla öz ifadəsini tapır: 1) bildirmə; 2) ifadə etmə və 3) təsviretmə.²⁰

Beləliklə, konseptlər, ilk öncə, leksemlərin köməyi ilə reallaşır və nəticədə dünyanın dil mənzərəsi yaranır. Dünyanın dil mənzərəsi

¹⁸ Cahangirov, F.F. Dil və mədəniyyət / F.F.Cahangirov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014,- s.28.

¹⁹ Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику / В.А.Маслова. – Москва: ФЛИНТА, – 2016,- с.60.

²⁰ Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2015,- s.73.

xalqın əsrlər boyu topladığı təcrübə ilə - mövcud olan hər şeyi bütöv və fərdi kimi öz quruluşunda və dərk edilməsində, ilk növbədə, insanı, onun maddi və mənəvi həyat fəaliyyətini; ikincisi isə onu əhatə edən hər şeyi: məkan və zamanı, canlı və cansız təbiəti - ərsəyə gələn və dil nominasiyaları vasitələri ilə həyata keçirilən təsviridir.

Konseptdə iki başlıca komponent ayırd edilir: ümumdil və fərdi komponentlər. Məhz bu məqam müəllif konseptinin xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan yaradır. D.S.Lixaçov üçün belə bir mülahizə qiymətlidir ki, konsept sözün lüğəvi mənası ilə empirizmin toqquşmasından ibarətdir. Fərdi nitq praktikasında lüğəvi məna yeni komponent mənalar qazanır, bu mənalar sözün özündə həm daxili mənaların aktuallaşması, həm də fərdi səciyyə daşıyır, yəni bu konseptlərin müxəif dillərdə məzmunu eynidir, lakin dildə ifadəsi müxtəlifdir.²¹ Məsələn, Azərbaycan dilində *həyat* və *ölüm*; ingilis dilində *life* and *death*; rus dilində *жизнь* и *смерть*; alman dilində *leben* und *tod* və s. Qeyd olunan konseptlər hər bir yazıçı və şairin təxəyyülü ilə müxtəlif cür ifadə olunur. Buna əhəmiyyətli dərəcədə, indi qohum olmayan dillərin materialları əsasında aparılan müxtəlif konseptlərin tədqiqatları yardım edəcək. Ümumən, haqqında danışılan millətlərin konsept barədəki fikirləri müəyyən qədər bir-biri ilə bağlıdır. Fikrimizi misallarla əsaslandıraraq: *Birdən xan bağırdı: "İtil burdan. Sənin halvanı çaldırıram," deyib, üstümə çığırdı.*²²

Bu cümlədə müəllif "ölüm" konseptini "Halvanı çaldırıram" ifadəsi ilə vermişdir.

Və yaxud B.Vahabzadənin "Yaşamaq istəyirəm" şeirində:

Bir rəngi yox, göylərin min rəngini sevirəm,

Bir gülü yox, güllərin çələngini sevirəm.

Mən çıxmağa təpə yox, uca dağ istəyirəm,

*Həyatı həyat kimi yaşamaq istəyirəm.*²³

Doğrudan da, əgər insan bu hissləri yaşayıb ucalmağa can atırsa, deməli, yaşayır. Həyatın bütün çətinliklərinə baxmayaraq,

²¹ Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка // – Москва: Известия РАН. Серия литературы и языка, – 1993. Т.52, №1, – с.3.

²² Çəmənzəminli, Y.V. İki od arasında / Y.V.Çəmənzəminli. – Bakı: Hədəf nəşrləri, – 2013,- s.169.

²³ kayzen.az/.../yaşamaq-istəyirəm -bəxtiyar-vahabzadə.ht..

həyatı olduğu kimi qəbul etmək, onun sevincini də, kədərini də yaşamında hiss etməyin necə gözəl bir hiss olduğunu anlatmaq, onu duymaq, olanlara seyrçi yox, yaradıcı yanaşmaq, bir sözlə, həyat eşqi, yaşamaq, yaratmaq şəirdə müəllif təxəyyülünə uyğun olaraq çox gözəl verilmişdir:

*Səyyah olub həyata seyrçi bir nəzərlə
baxmağı istəmirəm.*

Çağlamaq istəyirəm dağda şalalə kimi,

Səpilmək istəyirəm çöllərə lalə kimi,

Dərya olub, nəhr olub, çalxalanmaq istəyirəm.²⁴

Eləcə də, Ayra Levinin məzmunu “həyat” və “ölüm” kimi bir-birinə zidd anlayışlar üzərində qurulmuş “A kiss before dying” əsərində biz gözəl, dəbdəbəli həyat yaşamaq üçün “Kinqşip Mis” korporasiyasının prezidenti Leo Kinqşipin onu sevən iki qızını öldürməkdən çəkinməyən, öz çirkin əməllərini həyata keçirmək üçün hər cür hiyləyə əl atan Bad Kolisin qeyri-insani hərəkətlərinin müəllif tərəfindən çox ustalıqla təsvir edilməsinin şahidi oluruq. Belə ki, müəllif Dorotinin Bad tərəfindən (Bələdiyyə Binasından atılaraq) öldürülməsini belə təsvir edir: “*With cobra speed he ducked-hands streaking down to catch her heels-stepped back, and straightened up, lifting her legs high. For one frozen insant, as his hands shifted from cupping her heels to a flat grip on the soles of her shoes, their eyes met, stupefied terror bursting in hers, a cry rising in her throat. Then, with all his strength, he pushed aganst her fear – rigid legs.*

Her shriek of petrified anguish trailed down into the shaft like a burning wire. He closed his eyes. The scream died. Silence, then a god-awful deafening crash. Wincing, he remembered the cans and crates piled far below.”²⁵

Oğlan gürzə kimi qıvrılıb açıldı, qızın dabanlarından yapışdı, bir addım geri çəkilib, qamətini düzəltdi və qızın ayaqlarını yuxarı qaldırdı. Oğlan onun ayaqlarını qaldırıb mayallaq aşıranda bircə anlığa baxışları qarşılaşdı, qızın baxışlarından lal bir qorxu

²⁴ Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / B.Vahabzadə. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – c. 1. – 2004,- s.154.

²⁵ Levin, I.A. Kiss Before Dying / I.A.Levin. – Москва: Айрис Пресс, – 200, p.89.

alovlanırdı, boğazından qışqırtı qalxırdı. Sonra oğlan var gücüylə qızın qorxudan sustalmış ayaqlarını çevirdi.

Qız var gücüylə qışqıra-qışqıra, yanan naqıl kimi üzü aşağı getdi. Oğlan gözlərini yumdu. Qışqırtı kəsildi. Sükut çökdü, sonra düşən əşyaların səsi gəldi. Oğlan zibil qablarını və taxta şəbəkələri yada saldı.²⁶

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, hər iki konsept fəlsəfi anlam daşıyır və həyat canlıların ən birinci xüsusiyyəti kimi izah edilir.

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.²⁷

Tədqiqatın II fəslı **“İngilis və Azərbaycan dillərində “həyat” və “ölüm” konseptlərinin leksik-semantik representasiyası”** probleminin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Fəslin 1-ci yarımfəslı **“İngilis və Azərbaycan dillərində “həyat” və “ölüm” konseptlərinin semantik sahəsi”** adlanır.

XXI əsr dilçi alimlərini maraqlandıran əsas məsələlərdən biri də semantikadır.

“Həyat” və “ölüm” anlamı bildirən mücərrəd sözlər ideya ilə necə bağlanır, təsəvvür məfhumdan doğur, yaxud onu bildirən sözün

²⁶ Levin, A. Ölüm qabağı öpüş / Tərc. ed. Z.Ağayev. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 1998, s.67.

²⁷ Alişova R.B. Mədəni konsept anlayışı // “Kognitiv və Tətbiqi Dilçiliyin aktual problemləri” Beynəlxalq Elmi konfransın tezisləri, – Bakı: – 20-21 oktyabr, – 2016, – s.143-145; “Həyat” və “ölüm konseptlərinin metafora ilə ifadəsi // – Bakı: Tədqiqatlar, – 2018. № 3, – s.115-122; Жизненные мотивы в семантических особенностях концепта «счастье»// Актуальные проблемы лингвистики и лингводидактики в контексте межкультурной коммуникации XI Международной научно-практической конференции, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Армавирский государственный педагогический университет» Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка г. Минск, Республика Беларусь Новосибирский государственный педагогический университет г. Новосибирск, Россия Институт русской и иностранной филологии Кафедра иностранных языков и методики их преподавания, -Армавир:-30 мая -2023 , - с.4-10.

özüdür, bunların da araşdırılması semantikanın üzərinə düşür. B.L.Uorf yazır: *“İnsanın fəaliyyətində bir razılaşma və ya razılıq əldə edilsə... bu razılaşma ya lingvistik proseslə əldə edilir yaxud da heç əldə edilmir”*²⁸.

Həyat və ölüm konseptləri ən əsas mədəni konseptlərdəndir. Hər bir dildə “yaşama, yaşayış” və yaxud “həyatla, diriliklə bağlı olan” mənasını ifadə edən “həyat”, orqanizmin həyat fəaliyyətinin həmişəlik dayanması və onun məhv olması, orqanizmdə və ya onun bir hissəsində maddələr mübadiləsinin dayanması, kəsilməsi mənasını bildiren “ölüm” sözləri mövcuddur. “Xoşbəxtlik, fasiləsizlik, yaxşılıq, inkişaf, sülh, əmin-amanlıq, məhəbbət, gözəlliklə əlaqələnen “həyat” və bədbəxtlik, müharibə, göz yaşı, xəstəliklərlə əlaqələnen “ölüm” məfhumları geniş konseptlərdir. Bildiyimiz kimi, bu iki bir-birinə zidd məfhum arasındakı fərq ayrılmazdır. “Həyat” konseptini ona zidd olan “ölüm” konsepti olmadan təsvir etmək çox çətindir və yaxud, əksinə.

Konseptə lingvokulturoloji yanaşmada, hər şeydən əvvəl, mənəvi dəyərlilik üzə çıxır. Sözə konseptin məzmunu doldurularkən invarianta fərdi düşüncə elementləri, yəni metafor, metonimiya, hiperbolik yanaşma əlavə olunmaqla yeni freym formalaşır. V.T.Teliyaya görə, *“konsept informasiyalar yüklənmiş freymlər birliyidir”*²⁹.

Məsələn, Həyat – life konseptinin freymləri: gözəllik, məhəbbət, azadlıq, yaxşılıq, toy, bayramlar, yaşıllıq(beauty, love, freedom, wedding, holidays etc.) və s.

Ölüm – death konseptinin freymləri - müharibə, xəstəlik, bədbəxtçilik, pislikdir (war, illness, unhappiness).

Müasir dövrdə dilin semantik sahəsi dünyanın dil mənzərəsi anlayışı ilə sinonimlik təşkil edir. Dilin semantik sahəsi, bildiyimiz kimi, dilin nominativ vahidləri, dilin funksional vasitələri, dilin obrazlı vasitələri ilə ifadə olunur. Milli mədəniyyətin ümumi və xüsusi cəhətləri konseptlər öyrənilərkən hər hansı anlayışı bildiren

²⁸ Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2015. – s.203.

²⁹ Телия, В.Н. О специфике отображения мира психики и знания в языке // – Москва: Наука, Сущность, развитие и функции языка, – 1987. – с.70.

sözlərin etimologiyasına, söz birləşmələri strukturunda sinonim və omonimliyə, onların işlənmə kontekstinə, semantik sahə və metafora, frazeologiyaya xüsusi fikir verilir. Hansısa konseptə əsaslanan fərdi dil konseptin mahiyyəti ilə bağlanır, insan şüurunda onun yerini müəyyənləşdirməyə əsas verir.

Həyat-toy, ölüm-yas mərasimlərini ifadə edən konseptləri təhlil edərkən, Azərbaycan və ingilis xalqlarının nə qədər zəngin mədəniyyətə, milli dəyərlərə malik olduğunu və eyni zamanda, hər iki xalqın öz adət-ənənəsinə nə dərəcədə sadıq qaldığının şahidi olur.

II fəslin növbəti yarım fəsli ***“İngilis və Azərbaycan dillərində “həyat” və “ölüm” konseptlərinin sözyaratma imkanları”*** adlanır.

Bu yarım fəsildə “Söz nədir?” sualının cavabı araşdırılır. Araşdırmalar göstərir ki, söz yazıldığı və eşidildiyi kimi sadə məfhum deyildir. Qədimlərdən başlayaraq mütəfəkkirlər bu sualın cavabı üzərində düşünmüşlər. O.Musayev sözü belə izah edir: *“Söz çoxcəhətli və mürəkkəb bir ictimai hadisədir”*³⁰. Sözü funksional baxımdan araşdırsaq, məlum olur ki, söz ətraf aləmdə mövcud olan maddi və mənəvi aləmdən, mücərrəd təfəkkürdən yaranan məfhumları adlandırır.

F.R.Palmer yazır: *“Baxmayaraq ki, söz dilin lüğət tərkibinin əsasını təşkil edir, sözün semantikanın təbii vahidi hesab olunması fikrini beynimizdən çıxartmalıyıq”*³¹.

C.Layonsun fikrincə, söz nədir sualının cavabını tapmaq sualın forması qədər asan deyil. Bunun səbəblərindən biri odur ki, “söz” çoxmənalılıq yaradır. Sözün çoxmənalılığı dedikdə, həm gündəlikdə işlətdiyimiz sözlər, həm də dilçilərin işlətdikləri terminləri nəzərdə tutulur. C.Layons termin kimi nəzərdə tutduğu sözü, yəni lüğəti təşkil edən sözü leksem adlandırır. O yazır: *“Leksem leksik vahid hesab olunur: leksikonun vahidi. Dilin leksik quruluşu onun leksikonunda əks olunur”*³².

³⁰ Musayev, O.İ. İngilis dilinin qrammatikası / O.İ.Musayev. – Bakı: Qismət, – 2007. – s.4.

³¹ Palmer, F.R. Semantics / F.R.Palmer. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1981. – p.37.

³² Lyons, J. Linguistic Semantics. An Introduction / J.Lyons. – Cambridge:

Cümlənin mənası onu təşkil edən sözlərin mənaları əsasında müəyyən olunur. Sözlərin leksik və qrammatik mənaları dildən-dilə fərqlənir.

Sözlərin aid olduqları obyektlə əlaqəsini öyrənən Aristotel iddia edirdi ki, *“dünyanı əsl, real olan hissələrlə müşahidə etmək lazımdır və ətraf obyektlər haqqındakı bilikləri onun ilkin mənbəsinə əsaslanaraq deduktiv yolla öyrənmək lazımdır”*³³.

Hər bir müasir dildə bu və ya digər məfhumu ifadə etmək üçün yeni söz və ifadələr meydana çıxır, dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirir. Lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri də dildə yeni söz yaratmaqdır. Dildəki sözlərin, demək olar ki, əksəriyyəti sözyaratma yolu ilə əmələ gəlmişdir. Dildə sözyaratma prosesinin öyrənilməsi bir neçə cəhətdən xüsusi elmi və əməli əhəmiyyətə malikdir. Alimlərin fikrincə, *“hər bir köksüz və eyni zamanda, müasir dövrdə müəyyən bir kökü olan sözlərin strukturu belə bir prosesin məntiqi nəticəsidir”*³⁴. E.S.Kubryakovanın fikrincə isə *“söz yaratmaq prosesinin əsas mahiyyəti yeni adların, yeni ikinci yaranmış vahidlərin meydana çıxması deməkdir və tezliklə belə adlar sözlərə çevrilir. Sözyaratma termini sözün həqiqi mənasında söz yaradıcılığı prosesinin adlandırılması mənasında çıxış edir”*³⁵.

İngilis dilində söz yaradıcılığı digər dillərdə olduğu kimi dilin yarandığı dövrdən başlayaraq daim inkişafda olmuş, bir proses kimi insanların bir tarixi quruluşdan digərinə keçidi zamanı özünü daha aydın büruzə vermiş və yeni anlayışları ifadə etmək üçün yeni sözlərin meydana gəlmə ehtiyacını təmin etmişdir.

Dildə yeni sözlər müxtəlif üsullarla yaranır:

1. *Alınma sözlər hesabına.*
2. *Yeni məna kəsb etmək hesabına.*
3. *Dialekt və şivələr hesabına.*

Cambridge University Press, – 1995. – p.69.

³³ Richards, I.A. The Philosophy of Rhetoric / I.A.Richards. – Oxford: Oxford University Press, – 1936. – p.13.

³⁴ Степанова, М.Д. Аспекты синхронного словообразования // – Москва: Иностранные языки в школе, – 1972. № 3, – с. 4.

³⁵ Кубрякова, Е.С. Возвращаясь к определению знака (памяти Р.Якобсона) // – Москва: Вопросы языкознания, – 1993. №4, – с.25.

4. *Dilin öz daxili imkanları hesabına*³⁶.

5. *Söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla (morfoloji üsulla)*.

6. *Söz kökünə söz artırmaqla (sintaktik üsulla)*³⁷.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili həm morfoloji, həm də sintaktik yolla söz yaratmaq üçün çox geniş imkanlara malikdir. Hazırda yeni sözlər yaratmaq üçün yüzdən artıq şəkilçidən istifadə olunur. Bunlardan, təxminən, qırxı isim düzəldən şəkilçilərdir. Hazırda morfoloji və sintaktik yolla söz yaradılması lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rola malikdir.

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.³⁸

Üçüncü fəsil **“İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji birləşmələrində “həyat” və “ölüm” konseptlərinin dil, din və mədəniyyət əlaqəsi baxımından təhlili”** adlanır. Bu fəslin birinci yarımfəsli “həyat” və “ölüm” konseptlərinin dildə frazeoloji birləşmələrlə ifadəsindən bəhs edir. Onu da qeyd edək ki, mədəniyyəti frazeoloji birləşmələr kimi aydın, dəqiq əks etdirən digər ikinci dil vahidi təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, dilçiliyin xüsusi maraq dairəsinə daxil olan elm sahələrindən biri də frazeologiyadır. Frazeologiya dilçiliyin müstəqil sahələrindən biri olub, dilin frazeoloji sistemini öyrənir.

³⁶ Bayramov, H.A. “Dədə Qorqud” dastanlarının bəzi frazeoloji vahidləri // – Bakı: S.M.Kirov adına ADU Elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, – 1969. – s.50.

³⁷ Axundov, A.A. Ümumi dilçilik / A.A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1988. – s.154

³⁸ “Ölüm” konseptinin tabu və evfemizmlərlə ifadəsi // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2013. № 4, – s.11-16; “Həyat” və “ölüm” sözləri ilə yaranmış bədii ifadə vasitələri // –Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2014. № 4, – s.17-21; İngilis və Azərbaycan dillərində “həyat” və “ölüm” sözlərinin semantik sahəsi // “Dil və Mədəniyyət”. Respublika Elmi-Praktiki Konfransının materialları, – Bakı: – 8-9 oktyabr, – 2015, – s.300-302; The Scopes of Word Semantics // – Canada: International Journal of English Linguistics, – 2015.Vol.5, No.6 December, – p.169-175; “Həyat” sözünün sözyaratma imkanları // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (BDU), – 2017. № 1 (101), – s.126-128; “Death” sözünün morfoloji və semantik xüsusiyyətləri // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2017. № 3, – s.11-15.

Frazeologiya az bir zamanın deyil, çox uzun illərin məhsuludur. Onun inkişafında bir çox problemlər var ki, bu gün o problemlər hələ də həllini tapmamışdır.

Bu gün frazeologiyadan gen-bol istifadə edilməsinə ehtiyac hiss olunan sahələrdən ən əsası bədii ədəbiyyatdır. Ədəbiyyat bədiilik tələb edir və bu bədiiliyin də mühüm təminatçılarından biri, qeyd etdiyimiz kimi, frazeologiyadır. Yazıçı və şairlərin frazeoloji yeniliyinin ümumxalq dilinin inkişafı ilə birbaşa əlaqəsi var. Hər bir yazıçı və şair nitq vasitələrinin zənginləşməsində və inkişafında frazeoloji birləşmələrdən yaradıcı şəkildə istifadə edir. Ona görə də onlar məlum frazeologizmlərin istifadəsinin yeni üsullarını axtarmaqla bərabər, ümumxalq dilinin xəzinəsinə uğurlu ifadə və tərkiblər yaratmaqla öz töhfələrini verə bilirlər.

Frazeoloji birləşmələr bədii əsərlərdə, əsasən, iki formada istifadə olunur: eyni ilə və dəyişdirilmiş formada. Olduğu kimi işlədilən frazeoloji birləşmələr müəllif və obrazların nitqini dolğunlaşdırır, daha canlı, daha təsirli edir. Fikirimizi sübuta yetirmək üçün tədqiqatımızın əsasını təşkil edən həyat və ölüm konseptlərini frazeoloji birləşmələrdə həm ingilis, həm də Azərbaycan yazıçı və şairlərinin əsərləri üzərində təhlil edəcəyik. Məs:

1. To live in a dream – xəyallarla yaşamaq

*He lived in a dream and the reality meant nothing to him - O, xəyallarla yaşayırdı və ətrafda baş verənlər onun üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmirdi*³⁹.

2. To live on a loaf of bread - kasıb yaşamaq.

3. To live by one's hands – özünə gün ağlamaq.

*I have the courage to put an end to myself with the rope from my box - Tess Said angrily*⁴⁰.

2. *"It is better to die on your feet than live on your knees"*⁴¹.

³⁹ Somerset, W.M. The Moon and Sixpence / W.M.Somerset. – London: William Heinemann, – 1919. – p.90.

⁴⁰ Thomas, H. Tess of the d'Urbervilles / H.Thomas. – Oxford Bookworms, – 1989. – p.76.

⁴¹ Hemingway, M.E. For Whom the Bell Tolls / M.E.Hemingway. – New York: Charles Scribner's Sons, – 1940. – p.35.

Misallardan göründüyü kimi, “ölmək və yaşamaq” məfhumları həm sözlə, həm də birlik təşkil etmiş sabit birləşmələrlə ifadə olunmuşdur. Bu və ya başqa mənanı bildirmək üçün sabit birləşmə təşkil edən ifadələr dildə çox müxtəlif forma və məzmununda mövcud olur. Dördüncü cümlədə verilmiş *to put an end* ifadəsi *to die* feilinə sinonim kimi işlənmişdir. Bu ifadələr qovuşma dərəcəsinə və quruluşlarına görə fərqlənir.

İngilis və Azərbaycan dillərində külli miqdarda frazeoloji vahidlər azsaylı somatizmlər vasitəsilə düzələrək dilin ekspressivliyində, onun ifadəliliyində mühüm rol oynayır və onlar hər iki dilin daşıyıcısı olan xalqların mədəni-milli dünyagörüşünü əks etdirir.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəslili ***“Həyat” və “ölüm” konseptlərinin din və mədəniyyət baxımından təhlili*** adlanır.

İnsan bütün canlıların ən şüurlusu və ən kamili hesab olunur. O, dünyanı dərk etməyə, həmçinin qurub-yaratmağa, hətta dünyanı dəyişməyə belə, qadirdir. Bu qüdrət, bu bacarıq insana İlahidən verilib və insan da yarandığı gündən daim öz yaradıcısı – Tanrı ilə əlaqəyə can atır. Bu əlaqə, bu rabitə cəhdi itirildikdə isə harmonik inkişafdan qalır, mənən eybəcərləşir və ən nəhayət, məhvə doğru yuvarlanır. *“İnsan, heç şübhəsiz ki, öz yaradıcısı Tanrısı – Allahla rabitədə gözəldir, kamildir. Bu rabitənin, bu körpünün adı dindir. İnsanların tapındıqları əsas dinlər bunu təlqin edir. Aralarındakı fərqlərə baxmayaraq, onlar bizi xeyirxahlığa, mərhəmətli olmağa çağırır. Odur ki, din bütün zamanlarda keçmişdə də, bu gün də ən böyük, ən qüdrətli əxlaq məktəbidir”*⁴².

Həyat və ölüm konseptlərinin dinlə birbaşa bağlılığı danılmaz faktdır. Bəşəriyyət yaradılandan və özünüdərk yolunu tutandan bu günə bir çox elmlərin tədqiqat obyektinə həyat, ölüm, insan və onun yaradanı olmuşdur.

Bütün dinlərdə dolayısı ilə də olsa, ölüm, ölümdən sonrakı həyat haqqında bir-birinə oxşar fikirlər mövcuddur.

Həyat və ölüm anlamı ifadə edən sözlərin dini mənbələrdə həddindən çox işlədilməsi, təbii ki, təəccüb doğurmamalıdır. İnsanın

⁴² Christopher, D. Death and burial in Medieval England / D.Christopher. – New York: – 1997. – p.192.

dünyaya gəlməsi həyat anlamı ilə ifadə edilir və dünyadan köçməsi də ölüm anlamı ilə əks olunur. Məsələn, həyat və ölüm anlamını bildirən sözlər Müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”də belə ifadə olunur.

“Dünya həyatı kafirlər üçün gözəlləşdirildi. Onlar iman gətirənləri məsxərəyə qoyurdular. Halbuki müttəqilər qiyamət günü (Ölüm günü) onlardan üstün olacaqlar. Allah istədiyi kəsə hesabsız ruzi verər”⁴³.

“Hər bir kəs ölümü dadacaqdır. Lakin Qiyamət günü mükafatlarınız sizə tam veriləcəkdir. Kim Oddan uzaqlaşdırılıb, Cənnətə daxil edilərsə, o, uğur qazanmış olar. Dünya həyatı isə aldadıcı ləzzətdən başqa bir şey deyildir”⁴⁴.

“Qurani-Kərim”dəki bir neçə ayədən nümunə göstəririk ki, hər bir ayədə *həyat* və ölüm anlamı ifadə edən sözlər var və hər ikisi yanaşı işlədilir. Çünki insanın yaranışı həyatla başlayır və ölümə bu dünya ilə tamamlanıb axirətlə davam edir.

Göründüyü kimi, “həyat” və “ölüm” anlamını ifadə edən məfhumların dini mənbələrdə işlədilməsi onların həm praqmatik, semantik, həm də linqvistik dəyərlərini artırır. Tarixi faktlar göstərir ki, uzun əsrlər boyu qədim, antik dövr, orta əsr mədəniyyətinin formalaşmasında dinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. *“Din mədəniyyətin əsasını təşkil etdiyindən ideologiyanın dini əsaslarını möhkəmləndirmək vacibdir. Mədəniyyətlərin mühüm elementləri isə dil, elm, peşə, sənətkarlıq, incəsənət, ailə münasibətləri, din və dövlətdir”⁴⁵.*

Q.V.Hegel isə “Ruhun fenomenologiyası” adlı kitabında mədəniyyəti Allah tərəfindən törədilən “bəşəri zəkanın” insandan asılı olmayan yaradıcı qüvvələri üzə çıxarmasının qanunauyğun inkişafı kimi qiymətləndirir⁴⁶.

⁴³ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə mənaça tərcüməsi / Tərc.ed. Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. – s.2: 12.

⁴⁴ Yəni orada, s.3:185.

⁴⁵ Marín-Arrese, J.I. To Die, To Sleep: A contrastive study of metaphors for death and dying in English and Spanish // In Language Sciences, – 1996. – p. 47.

⁴⁶ Pratchett, T. The folklore of discworld: legends, myths and customs from the discworld with helpful hints from planet Earth / T.Pratchett, J.Simpson. – London:

Mütəxəssislərin fikrinə əsasən, din mədəniyyətin elementi, tərkib hissəsi olaraq müxtəlif səpkilərdə dildə təzahür edir.

Beləliklə, demək olar ki, ingilis və Azərbaycan dilləri bir çox başqa dillər kimi dinlərlə, inam və inanclarla sıx əlaqədardır. Dil bir çox kommunikativ aspektlərdə istifadə edilir. Məsələn, müəyyən inancla və dinlə əlaqədar nə demək, necə demək, nə vaxt demək, neçə dəfə demək, kimə demək və nə deməmək müəyyən olunur.

Azərbaycan və Böyük Britaniya xalqları adət-ənənələrə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Bu adət-ənənə və inancların bir qismi öz aktuallığını itirmiş, bir qismi isə forma və məzmununu dəyişdirərək bu gün də davam edir. Yas və toy mərasimlərində icra olunan ritualların elmi araşdırılması hər iki xalqın dünyagörüşünü öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.⁴⁷

Həyat və ölüm konseptlərinin linqvokulturoloji aspektlərinin tədqiqi (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) bizə aşağıdakı yekun **nəticələrə** gəlməyə imkan verir:

Corgi Books, – 2009. – p.312.

⁴⁷ Alishova, R.B. “Həyat” və “ölüm” konseptləri ilə bağlı sözlərin frazeoloji sinonimlərdə yeri // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2012. № 3, – s.92-97; “Həyat” və “ölüm” konseptləri ilə bağlı sözlərin frazeoloji birləşmələrdə yeri // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 18-19 noyabr, – c.2. – 2012, – s.4-6; “Ölüm” konseptini ifadə edən “qarğış” mənalı sözlərin linqvistik təhlili // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2016. № 4, – s.83-89; Сравнительный анализ пословиц и идиом, выражающих концепции «жизни» и «смерти» // «Современные вопросы лингвистики, переводоведения, педагогики и психологии: традиции и инновации». Международная научно-практическая конференция кафедры «Иностранные языки», посвященная 90-летию БГТУ, Сборник научных статей, – Брянск: – 28 июня – 2019, – с.11-13; Atalar sözü və idiomlarda “həyat” və “ölüm” konseptlərinin linqvokulturoloji təhlili // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (BDU), – 2019. № 3(111), – s.179-182; “Həyat” və “ölüm” konseptlərinin dil və din baxımından təhlili // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (BDU), – 2021. № 3(117), s.112-116.

1. Müasir dövrdə əvvəllər dilçilikdə hakim olan sistem – struktur və statistik paradigma öz yerini antroposentrik və koqnitiv paradigmaya verib. Antroposentrik paradigma dil – insan münasibətlərinin təhlilinə xüsusi əhəmiyyət verir. Ötən əsrin sonlarından etibarən isə dilin insanın idrak prosesindəki fəaliyyəti diqqət mərkəzinə düşür və antroposentrik paradigmanın istiqaməti dəyişir. Bu cür tədqiqatlarda diqqət idrakın obyektindən onun subyektinin üzərinə köçürülür. Məlumdur ki, insanın dünya haqqında bilikləri, düşüncə tərzı və fikirlərinə aid mənalər sistemi koqnitiv fəaliyyət nəticəsində reallaşır. İnsanın dünyanı, eyni zamanda özünüdərkı zamanı simvollarıdan istifadəsi insan və cəmiyyəti öyrənən digər elmlərlə birləşdirib koqnitiv dilçiliyi yaratdı.

2. “Həyat” anlayışının semantik sahəsinin təhlili nəticəsində belə bir qənaət hasil olmuşdur ki, həyat təzahürünün Azərbaycan mentallığına xas olan əsas, sahəyaradıcı formulları kimi “həyat” anlayışının aşağıdakı məna dəyişikliklərini göstərmək olar: “Doğulandıan ölümə qədər zaman kəsiyi, müəyyən canlı məxluqun mövcudiyyət müddəti”; “Subyekt və onu əhatə edən hər şey, hər kəs”; “Ölüm”; “Digərlərindən hər hansı əlamətlər üzrə fərqlənən obyektin müəyyən mövcudiyyət üsulu”. Tədqiq edilən semantik sahələrin əsas hissəsindən olan qrupların semantikasının təhlili göstərdi ki, hər iki xalqın mədəniyyət ənənəsində “həyat” anlayışı özündə həm ümumbəşəri məna daşıyır, həm gerçəkliyin sosial tərəfinə, məişətə, fərdin cəmiyyətdənkənar mövcudluğunun mümkünsüzlüyünə qarşı Azərbaycan mentallığına xas diqqətin təzahürüdür. “Həyat” anlayışının antonimi olan “ölüm” anlayışı hər iki dildə leksem və frazeologizmlər vasitəsilə eyham formasında təqdim edilmişdir. Bunlar “həyat” konseptini gerçəkləşdirir ki, bu da bir çox xalqların mədəniyyətində ölüm hadisəsindən bəhs edilməməsi ənənəsindən irəli gəlir.

3. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmiş “ölüm” anlayışının semantik sahəsinin arealı göstərdi ki, bu dil sahəsinin müxtəlifliyi məna baxımından daha azdır, belə ki, qədim zamanlardan ölüm nəşə qadağa qoyulmuş bir anlayış olmuşdur, insanlar özlərinə və öz nəslinə belə üz verməməsi üçün ondan danışmırdılar.

4. Hər iki xalqın dil mədəniyyətində “ölüm” linqvomədəni

anlayışının məna dolğunluğunun aparılmış təhlili göstərdi ki, çox vaxt bu anlayış insanların şüurunda “Canlı məxluqun (insanın) həyatının dayanması, baş vermiş fakt kimi təqdim edilmiş məhv olma; “Risk, təhlükə”; “Nəse çox təhlükəli, amansız” kimi təsəvvür yaradır.

5. “Ölüm” anlayışının mənalarını ümumbəşəri, ümummədəni adlandırmaq olar, belə ki, ölüm haqqında bu cür təsəvvürlər bir çox xalqlara məxsusdur, əsas sayılır. Bu hadisənin əsasını bərpəedilməzlik, təhlükə, tragizm, həyat və ölüm, varlıq və yoxluq kimi xüsusiyyətlər təşkil edir.

6. Həyat və ölüm anlamı ifadə edən frazeoloji birləşmələr, demək olar ki, konkret bir dövrə aid deyil. Bu birləşmələr öz ifadə etdikləri məna baxımından bütün dövrlərə aiddir. Atalar sözlərindən fərqli olaraq frazeologizmlərdə həyat və ölüm fizioloji proses kimi daha aydın əks etdirilir, yəni “həyat” və “ölüm” konseptlərinin strukturunda mənənin empirik komponenti daha eksplisitdir (ölümün bir addımlığındadır, son nəfəsidir, dünyaya gətirmək, həyat qurmaq), mifologiyada isə (o dünyada görüşərik) konseptin semantik strukturu implisitdir (açıq ifadə olunmayan, nəzərdə tutulan). Frazeologizmlərdə həyatın mənası insan fəaliyyətinin kultural sahəsi olan həyat - teatrı eksplisit şəkildə uzlaşır: (həyat səhnəsindən getmək, mahnı oxunub, həyatla oynamaq). “Ölüm” konseptinin frazeoloji vahidlərdə metaforik strukturlaşdırılması “həyat” konseptindən fərqli olaraq daha mürəkkəbdir.

7. Ölümün qəbul edilməsi frazeoloji semantik sahədə daha az əks olunur və dəfn mərasimi realisi vasitəsilə metaforik şəkildə müəyyən edilir.

8. “Həyat” və “ölüm” konseptləri semantik cəhətdən mürəkkəbdir. Onların arxasında zəngin və mürəkkəb məzmun dayanır. Dünyanın dil mənzərəsi müxtəlif, bəzən bir-birinə zidd insan təcrübəsi fraqmentlərindən və onun dərk edilməsindən yaranır.

9. Linqvokulturologiya, müxtəlif dil aktlarının linqvistik qərarlarını vurğulayan mədəni konsepti nəzərdən keçirmək üçün bir modeldir. Bu modellər qarşılıqlı dilçilik fəaliyyətində semantik və praqmatik mənənin əsas bazasını təmin edir.

10. Linqvistik oxşarlıq və mədəni dilçilik, nəzəri, eləcə də

analitik struktur təklif etməklə əsas diqqəti dil və mədəni konseptlər arasındakı əlaqənin araşdırılmasına yönəldir.

11. İnsanın yer üzündə getdiyi yol, bu yolun bitməsi yeni həyatın başlanğıcıdır, bu həyata keçid körpü vasitəsilə həyata keçirilir. Dünya həyatının zamanı əbədi həyatın zamanına ziddir. İnsan sağ ikən öz ruhunun qayğısına qalaraq ölümə hazırlaşır, ölmüş insanın cismnin qayğısını isə digərləri çəkir. Ümumilikdə, frazeoloji vahidlərdə insanın həyatın maddi dəyərlərinə əhəmiyyət verməməsi və mənəvi həyatın onun üçün əhəmiyyət daşıması əks etdirilir.

12. Frazeologizmlərin tədqiqat materialı kimi seçilməsi bir daha sübut etdi ki, dilin frazeoloji vahidlərinin dünyanın dil mənzərəsinin yenidən qurulmasında rolu böyükdür, frazeoloji vahidlər xalqın tarixi təcrübəsini əks etdirir, əsas anlayışlarla bağlı isə mədəniyyətin malik olduğu, “görünməz aləmin” fraqmentləri arxasında dayanan bilikləri haqqında məlumat verir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. “Həyat” və “ölüm” konseptləri ilə bağlı sözlərin frazeoloji sinonimlərdə yeri // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2012. № 3, – s.92-97
2. “Həyat” və “ölüm” konseptləri ilə bağlı sözlərin frazeoloji birləşmələrdə yeri // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 18-19 noyabr, – c.2. – 2012, – s.4-6
3. “Ölüm” konseptinin tabu və evfemizmlərlə ifadəsi // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2013. № 4, – s.11-16
4. “Həyat” və “ölüm” sözləri ilə yaranmış bədii ifadə vasitələri // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2014. № 4, – s.17-21
5. İngilis və Azərbaycan dillərində “həyat” və “ölüm” sözlərinin semantik sahəsi // “Dil və Mədəniyyət”. Respublika Elmi-Praktiki Konfransının materialları, – Bakı: – 8-9 oktyabr, – 2015, – s.300-302

6. The Scopes of Word Semantics // – Canada: International Journal of English Linguistics, – 2015.Vol.5, No.6 December, – p.169-175
7. Mədəni konsept anlayışı // “Koqnitiv və Tətbiqi Dilçiliyin aktual problemləri” Beynəlxalq Elmi konfransın tezisləri, – Bakı: – 20-21 oktyabr, – 2016, – s.143-145
8. “Ölüm” konseptini ifadə edən “qargış” mənalı sözlərin linqvistik təhlili // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2016. № 4, – s.83-89
9. “Həyat” sözünün sözyaratma imkanları // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (BDU), – 2017. № 1 (101), – s.126-128
10. “Death” sözünün morfoloji və semantik xüsusiyyətləri // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2017. № 3, – s.11-15
11. “Həyat” və “ölüm” konseptlərinin metafora ilə ifadəsi // – Bakı: Tədqiqlər, – 2018. № 3, – s.115-122
12. Сравнительный анализ пословиц и идиом, выражающих концепции «жизни» и «смерти» // «Современные вопросы лингвистики, переводоведения, педагогики и психологии: традиции и инновации». Международная научно-практическая конференция кафедры «Иностранные языки», посвященная 90-летию БГТУ, Сборник научных статей, – Брянск: – 28 июня – 2019, – с.11-13
13. Atalar sözü və idiomlarda “həyat” və “ölüm” konseptlərinin linqvokulturoloji təhlili // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (BDU), – 2019. № 3(111), – s.179-182
14. “Həyat” və “ölüm” konseptlərinin dil və din baxımından təhlili // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (BDU), – 2021. № 3(117), –s.112-116
15. Жизненные мотивы в семантических особенностях концепта «счастье»// Актуальные проблемы лингвистики и лингводидактики в контексте межкультурной коммуникации XI Международной научно-практической конференции, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Армавирский государственный педагогический университет»

Белорусский государственный педагогический университет
имени Максима Танка г. Минск, Республика Беларусь
Новосибирский государственный педагогический университет г.
Новосибирск, Россия Институт русской и иностранной
филологии. Кафедра иностранных языков и методики их
преподавания , -Армавир:-30 мая -2023 , - с.4-10

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 Oktyabr 2024-cü il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 24 Sentyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 12.09.2024

Kağız formatı: 60x84 16¹

Həcm: 45 544

Tiraj: 100